

**ОСОБЛИВОСТІ ГЕНЕЗИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ
У МОСКОВСЬКОМУ ЦАРСТВІ (XVI–XVII СТ.)****FEATURES OF THE GENESIS OF LEGAL ENGINEERING
IN THE MOSCOW KINGDOM (XVI–XVII CENTURIES)****Захарченко П.П., д.ю.н.,
професор кафедри історії права та держави
юридичного факультету***Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

У публікації йдеться про появу елементів юридичної техніки в правовій системі Московського царства XVI–XVII століть. Проведено короткий історіографічний огляд літературних джерел, обґрунтована актуальність теми дослідження, визначені мета та показані методи, використані при реалізації мети дослідження. Наголошено на особливостях ухвалення джерел права московського періоду в історії Росії, зазначено, що частина нормативно-правового матеріалу приймалася волею царя усним порядком.

На основі порівняння джерел права історичної доби продемонстровані загальне і особливе при застосуванні окремих засобів і правил створення нормативно-правових актів. Показано нормотворчий процес, проходження проектів нормативно-правових актів, названі суб'єкти та правила їх ухвалення. Зосереджена увага на характеристичні новачі таких пам'яток права Московського царства як Судебник 1550 р. і Соборне Уложення 1649 р. у частині процесуального права. Показано правові явища новаторського характеру, що є свідченням прогресивних змін у сфері процесуального права. Зазначено, що з ухваленням Судебника 1550 р. припиняють свою чинність звичаєві норми права, а єдиним джерело права стає закон.

Сучасна російська історіографія поділяє генезу юридичної техніки на кілька періодів. Пропоноване дослідження потрапляє у хронологічні межі першого періоду становлення і розвитку російської правової традиції в законодавчій техніці, який тривав впродовж XII–XVII ст.

Виходячи з того, що ухвалення і Судебника 1550 р. і Соборного уложення 1649 р. було одним із етапів нормотворчості у сфері судочинства в Московському царстві, то така галузь як процесуальне право в них займало ключове місце. Відтак, показано і охарактеризовано виявлені дослідниками дві форми судового процесу. Аналізується змагальний процес, який застосовувався у цивільних, а також малозначних кримінальних справах, та розшуковий або інквізиційний, який використовувався за здійснення найтяжчих видів злочину, до яких, належали злочини проти держави, вбивства, розбої, пограбування, підпали.

Зроблений висновок про те, що юридико-технічна традиція в правовій системі Московської держави, котра лише формувалася, також перебувала на стадії зародження.

Ключові слова: Московське царство, боярська рада, земський собор, юридична техніка, законодавча техніка, нормотворчий процес, джерела права, нормативно-правовий акт.

The publication deals with the appearance of elements of legal technique in the legal system of the Moscow kingdom of the XVI–XVII centuries. A brief historiographical review of the literature is substantiated, the relevance of the research topic is substantiated, the purpose is determined and the methods used in the realization of the research purpose are shown. Emphasis is placed on the peculiarities of the adoption of the sources of law of the Moscow period in the history of Russia, it is noted that part of the legal material was adopted by the will of the king orally.

On the basis of comparison of sources of the historical epoch law the general and special at application of separate means and rules of creation of regulatory legal acts are shown. The rule-making process, passing of projects of normative-legal acts, the named subjects and rules of their acceptance are shown. Attention is focused on the characteristics of the innovations of such monuments of law of the Moscow Kingdom as the Sudebnik 1550 and the Soborne Ylozhennia 1649 as a part of procedural law. Innovative legal phenomena are shown, which is evidence of progressive changes in the field of procedural law. It is noted that with the adoption of the Sudebnik in 1550 the customary norms of law stopped to be valid, and the only source was the law.

It is noted that Russian historiography divides the genesis of legal technology into several periods. The proposed study is done within the chronological boundaries of the first period of formation and development of the Russian legal tradition in legislative technique, which was lasting during the twelfth and seventeenth centuries.

Based on the fact that the adoption of both the the Sudebnik 1550 and the Soborne Ylozhennia 1649 was one of the stages of rule-making in the field of justice in the Moscow Kingdom, such as procedural law occupied a key place there. Therefore, the two forms of litigation identified by researchers are shown and characterized. The adversarial process, which was used in civil and minor criminal cases, and the search or inquisitorial process, which was used for the commission of the most serious crimes, which include crimes against the state, murders, brigandages, robberies, arsons, are analyzed.

It is concluded that the legal and technical tradition in the legal system of the Moscow Kindgom, which was just being formed, was also in its infancy.

Key words: Moscow Kingdom, boyar council, zemstvo council, legal technique, legislative technique, rule-making process, sources of law, legal act.

У нинішніх умовах реформування України, що практично відбувається в усіх сферах життєдіяльності, обсяги завдань і темпи їхньої реалізації пред'являють дуже високі вимоги до свого юридичного супроводу. А його ефективно може забезпечити лише досконале і ефективне законодавство, створене не лише на основі новітніх досягнень юридичної техніки, а й завдяки вивченню досвіду держави, до складу якої майже половина українських етнічних територій потрапила у другій половині XVII ст.

У юридичній літературі останнього часу достатньо широко і системно представлено поняття «законодавча техніка». З величезного масиву визначень найбільше імпонує, запропоноване вітчизняною дослідницею Ж. Дзейко. Під «законодавчою технікою» вона розуміє

«обумовлену станом правової системи певної держави систему засобів і правил створення законів та здійснення їх систематизації (у формі кодифікації, консолідації та зводу законів) з метою забезпечення якості та втілення у життя, забезпечення прав і свобод людини і громадянина» [1, с. 16].

Проте, сьогоднішню наукову проблему ми розглядаємо під кутом зору юридичної техніки. Її теоретико-правовий пласт не великий, проте розв'язували дослідники впродовж останніх століть. Започаткував термін «юридична техніка» у кінці XIX ст. і увів його до наукового обігу, підготувавши книгу під такою ж назвою, німецький вчений Рудольф фон Ієрінг. Саме він розробив теорію юридичної техніки, наголосивши на тому, що підготовку зако-

нів слід здійснювати за раніше розробленими правилами [2, с. 233]. На думку Ж. Дзейко, родоначальник юридичної техніки розумів її, з одного боку, як юридичне мистецтво створення законів, а з іншого – як реалізацію права за допомогою механізму права, що діє за правилами мистецтва [3, с. 12].

Свій внесок у розроблення наукової проблеми та визначення поняття «юридична техніка» та також «законодавча техніка» як її складовий елемент зробили такі науковці як С. Алексєєв, В. Баранов, Д. Берман, Р. Лукич, П. Рабінович, В. Риндюк, Ю. Тихомиров, А. Ткач, І. Усенко, Р. Хачатуров та ін. Але юридичну техніку в історичному вимірі під кутом зору її генези за доби Московського царства впродовж XVI-XVII ст.ст. в українській історично-правовій науці ніхто не розглядав.

Актуальність дослідження становлення юридичної техніки зумовлена необхідністю її пізнання в Московському царстві напередодні та в період входження українських територій до його складу у середині XVII ст. **Метою** роботи є виявлення особливостей формування юридичної техніки в умовах московського самодержавства.

Подана до публікації стаття спирається на комплекс **методів**, що базується на полі методологічний підхід. Обґрунтованість, достовірність висновків та узагальненість забезпечено використанням філософських, загальнонаукових та конкретно-наукових методів пізнання. Серед них виділяються історично-правовий, правової компаративістики, догматичний, аксіологічний, метод герменевтики.

Черговим здобутком вітчизняної історично-правової науки стала поява статті Ж. Дзейко «Становлення законодавчої техніки у нормотворчості гетьманської України (середина XVII століття – кінець XVIII століття)», у якій авторка сформулювала висновок про те, що «Універсали гетьманів Війська запорізького, які закріплювали норми права, є нормативними актами автономної влади українських земель, які за юридичною силою і значенням у суспільно-політичному житті можна дорівняти до законів» [4, с. 19]. Річ у тім, що в Україні гетьманської доби рівень юридичної техніки як однієї із складових правової системи держави був настільки достатнім, що це дало можливість авторці виокремити із її складу чи не найважливіший сегмент – законодавчу техніку і в такий спосіб обґрунтувати законодавчі повноваження демократично обраних українських гетьманів. Можливість здійснювати законодавчі функції гетьманами є свідченням правосуб'єктності Війська Запорозького як держави (**sito**).

У тих самих хронологічних вимірах Московського царства ситуація була іншою. «Письменных законов у них нет, кроме одной небольшой книги, в коей определяются время и образ заседаний в судебных местах, порядок судопроизводства и другие тому подобные судебные формы и обстоятельства, но нет вовсе правил, какими могли бы руководствоваться судьи, чтобы признать самое дело правым или неправым. Единственный у них закон **есть закон изустный, то есть воля царя, судей и других должностных лиц**. Все это показывает жалкое состояние несчастного народа, который должен признавать источником своих законов и блюстителем правосудия тех, против несправедливости и крайнего угнетения коих ему бы необходимо было иметь значительное количество хороших и строгих законов», – так у 1591 році написав англійський посол у Москві Дж. Флетчер [5, с. 57-58].

Сучасний дослідник історії права Московського царства Д. Пашенцев недвозначно вказує на те, що частина нормативного матеріалу ухвалювалася волею царя усним порядком. Його висловлювання записувалися приказними дяками, і, таким чином, усно висловлена воля царя перетворювалася на чинну норму [6]. Такий спосіб ухвалення нормативних актів був на той час своєрідним ноу-хау для правових систем європейських держав.

У XVIII ст. за часів Катерини I (1725-1727) усні або словесно висловлені укази отримали силу закону. Для цього указ мав бути висловлений у присутності певної особи. У 1762 р. Петро III своїм указом визначив коло осіб, на які покладалося таке оголошення. Ними були сенатори, генерал-прокурор і три президенти колегій [18, с. 58].

Доба Московського царства або самодержавства, як часто називають його в російській історіографії, потрапляє у хронологічні межі першого періоду становлення і розвитку російської правової традиції в юридичній техніці, який тривав впродовж XII-XVII ст. Так вважає сучасний дослідник історії законодавчої техніки в Росії Є. Чінар'ян. Він оперує поняттями, що були характерними для юридичної техніки цього періоду: панування звичаєвого права, поступове формування закону, а також «архаїчна техніка систематизації права, яка полягала головним чином у наданні письмової форми нормам звичаєвого права, об'єднаних в рамках систематизованого акта, розрізних норм закону, судової практики і звичаю» [7].

Говорячи про систематизований акт, автор, судячи з усього, веде мову про два основних для цієї доби збірники Московського царства – Судебник Івана IV 1550 р. та Соборне Уложення 1649 р., але обидва вони не є законами. У період самодержавства нормотворчий наратив царя знайшов формулювання у прислів'ях та крилатих висловах. Зокрема, джерела етнографічного та літописного походження фіксують висловлювання, що вказують на необмежену владу царя у названий історичний період. Саме він є носієм не тільки верховної, самодержавної влади, а й творцем тих правил, за яким жило московське суспільство. Йдеться про такі: «Не Москва государю указ, а государь Москве». «Воля царская – закон», «Царское осуждение бессудно» та інші.

На своєрідність ухвалення нормативно-правових актів у Московському царстві також вказує російський вчений Л.Тихомиров. У досліджуваній період нормативно-правові акти боярської думи називалися «приговорами». Вони розроблялися ближніми боярами або начальниками приказів (авт., – сучасними міністерствами). Проекти виносилися у загальні збори думи. Приговор по справі писався дяком за формулою: «Государь указал, а бояри приговорили». У разі, коли цар не брав участі в роботі боярської думи, а рішення ухвалювалися за його дорученням, тоді приговор приносили до нього для остаточного і затвердження [8]. Після цього, дяки чи секретарі переводили приговор із усної у письмову форму і спрямовували його в «каждую область и главный город государства, где обнародывают их князья и дьяки тех мест» [5, с. 63].

Дещо іншої думки щодо процедури ухвалення нормативно-правових актів за відсутності царя дотримувався відомий російський історик В. Ключевський. У цьому випадку він обстоював такий порядок ухвалення, за яким дума доповідала самодержцю лише тоді, коли вона не хотіла чи не вміла постановити приговор по справі [9, с. 482].

У випадку зовнішньої чи внутрішньої загрози національній безпеці Московського царства чи інших неординарних випадків, боярська рада на чолі з царем скликала розширене засідання і посилювалася новими членами, перетворюючись таким чином на земський собор. Вони започаткували себе в середині XVI ст. за часів Івана IV Грозного. Саме на першому офіційному земському соборі був ухвалений Судебник 1550 р., який став чинним джерелом права на усій території Московського царства, і з моменту видання не мав зворотної дії: «А вперед всякие дела судити по сему Судебнику и управа чинити по тому как царь и великий князь в сем Судебнике, с которого дни уложены» [10].

Зважаючи на необхідність аналізу названих пам'яток права Московського царства з погляду прийомів, засобів і правил підготовки нормативно-правових актів, важливо

виявити особливості, які дозволяють простежити за динамікою розвитку юридичної техніки у зазначений період. Отож, вважається, що поруч із Судебником 1497 р. (великокнязівський), Судебник 1550 р. (царський) стали першими кодифікованими збірниками, де міститься преамбула. У ній відсутні правові норми, але визначається мета документа, що передбачає не лише порядок проведення судочинства, а й встановлює суб'єкти його здійснення.

Структура обох судебників майже однакова. У Судебнику 1550 р. з'являється 30 нових статей (із 100), серед яких слід виділити заборону видачі тарханних грамот (ст. 43); проголошення принципу незворотності сили закону, що виражався в приписі здійснювати судочинство за нормами ухваленого Судебника (ст. 97); детальна регламентація діяльності виборних старост і целовальників у суді намісників, а також «судних мужів» у самому процесі (ст. 62, 68-70) [11, с. 155].

За приписами Судебника 1550 р., судові функції дозволялося здійснювати «бояром, і околничим, і дворецьким, і казначеем, і дьяком, і всяким приказным людем, і по городом намесником, і по волостем волостелем, і тиунном і всяким судьям» [10].

Дослідники історії права, проаналізувавши текст Судебника 1550 р., прийшли до висновку, про наявність у ньому двох форм судового процесу: змагальний процес, який застосовувався у цивільних та малозначних кримінальних справах, а також розшуковий або інквізиційний, який використовувався при здійсненні найтяжчих видів злочину, до яких, безумовно, належать злочини проти держави, вбивства, розбій, пограбування, особливі види татби (крадіжки) тощо. Розшуковий процес характеризувався тим, що ініціатором його запровадження виступала держава. Відповідно, у системі доказів все більше місце займали такі види доказів як власне зізнання чи затримання з «полічним».

Для отримання зізнання підозрюваного до нього застосовувалися різноманітні види тортур. Важливе значення для суду мали свідчення «добрих людей», присяга, а також письмові документи [12, с. 111]. Новим процесуальним явищем стало використання повального обшуку, тобто застосування тотального допиту місцевого населення з метою виявлення очевидців вчинення злочину і для проведення процедури «облихование». Остання вперше була передбачена ст. 52 Судебника 1550 р.: якщо підозрюваного звинувачували в тому, що він є «ведомо лихим человеком», цього було достатньо для застосування до нього тортур. Якщо після застосування тортур підозрюваний зізнався у здійсненню злочину, він підлягав смертній карі. «Облихованный», який не визнав своєї провини, міг бути засуджений до тюремного ув'язнення на невизначений термін [13, с. 31].

У Соборному уложенні Олексія Михайловича 1649 р. обсяг преамбули значно більший, текст структурований, складається із 25 глав, кожна окрема глава має власний заголовок, поділяється на ряд статей, правові терміни виписані більш чітко і виразно, ніж в попередніх нормативних актах [14]. Судебник 1550 р. на відміну від Соборного уложення 1649 р. на глави не поділявся, що свідчить про прогресивні тенденції у розвитку правової техніки XVII ст.

У Судебнику 1550 р. міститься вказівка на тих осіб, хто «уложыл» судебник («Царь и великий князь Иван Васильевич всея Руси и с своею братьею и з бояры»). Тотожність спостерігаємо і в Соборному уложенні 1649 р, щоправда, коло суб'єктів ухвалення документу, порівняно з попереднім нормативно-правовим актом, значно розширена. Окрім царя, на земському соборі присутні: «патриарх Московский и всея Руси, и митрополит, и архиепископ, и епископ, и архимарит и игумен, и весь освященный собор, и свои государевы бояре, и околничы, и думные, и выборные дворяне и дети боярские, и госте, и торговые и посадьцкие людем Московского государства и всех городов Российского царства» [15]. Вперше в історії нормотворчості московської держави названі прізвища розробників проєкту, серед яких князі Микита Одоєвський, Семен Прозоровський, Федор Волконський та диякони Гаврило Леонтьєв і Федор Грибоедов. Важливою асоціативною рисою преамбули Уложення є посилання на рівність, проте йдеться не про рівність усіх підданих московського царя, а лише чиновників, «від більшого до меншого чину».

Крім того, Уложення містить інформацію про джерела права, що лягли в основу нормативно-правового акта. Із тексту преамбули довідуємося, що ними стали релігійні джерела (правила Святих Апостолів і святих Отців), приписи візантійських імператорів із текстів «законів градських», положення Судебників 1497 р. і 1550 р., царські укази московського царя Михайла Федоровича та приговори боярської думи. Останній термін – штучний, проте, як зазначає, дослідник Н. Єрошкін, боярська дума разом із царем була важливим інститутом держави, що поділяла прерогативи верховної влади. На неї покладалися завдання, пов'язані з верховним управлінням з питань законодавства, адміністрування і судочинства [16, с. 346-347]. Незважаючи на самодержавну форму правління в Московському царстві, цар неодмінно радився із боярською радою.

Для характеристики стану юридичної техніки важливе місце має мова документу. У зв'язку з цим, дослідник Б. Чігидін вважає, що мова Соборного Уложення 1649 р. має низку особливостей. Він стверджує, що за своїм стилем вона не схожа ні на розмовну, ні на церковнослов'янську. Автор пропонує її називати приказною або юридичною мовою і наводить для цього достатньо кваліфіковане обґрунтування [17].

Отже, юридична техніка у правовій системі Московського царства займала незначне місце. Правова думка на той момент ще не виробила системи правил і засобів, які б свідчили про закономірності та правила створення нормативно-правових актів. Цей період в історії права Росії є переломним, адже норми звичаєвого права в умовах самодержавної форми правління поступово відходять на другий план, а з ухваленням Судебника 1550 р. закон стає єдиним джерелом права.

Текст Соборного Уложення 1649 р. у його преамбулі вказує на те, що над створенням проєкту працювала спеціальна комісія, яка передала його на засідання земського собору. Це була перша спроба створити звід усіх діючих у Московському царстві правових норм, яка повною мірою не вдалася.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження [Текст]. К. : ВПЦ «Київ. Ун-т», 2007. 360с.
2. Глухарева Л. И. Рудольф фон Иеринг - основатель юридической техники. *Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право»*. 2011. cyberleninka.ru > article > gud. (дата звернення: 26.05.2020).
3. Дзейко Ж. О. Інтерпретація юридичної та законодавчої техніки у європейській правовій думці XIX ст.– початку XX ст. *Наше право*. 2014. № 2. С. 5-13.
4. Дзейко Ж. Універсали гетьманів Війська Запорозького: техніко-юридичні аспекти (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.). *Юридичні науки. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 4(98). С. 16-19.
5. Флетчер Дж. О государстве русском или образ правления русского царя (обыкновенно называемого царем московским), с описанием нравов и обычаев жителей этой страны. СПб., 1905. 137 с.

6. Пашенцев Д. А. История государства и права России: [курс лекций]. М.: Эксмо, 2010. 467 с. <http://www.iprbookshop.ru/31684.html>. ЭБС «IPRbooks». (дата звернення: 20.03.2020).
7. Чинарян Е. О. Этапы развития отечественной законодательной техники. <https://www.sovremennoepravo.ru/>. (дата звернення: 22.05.2020).
8. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. gosudarstvo.voskres.ru > топ. (дата звернення: 23.05.2020).
9. Ключевский В. О. Боярская дума древней Руси. Москва : Типография А. Иванова (б. Миллера), 1882. [2], VI, 554, [1] с. ; 22 см.
10. Кротов Яков. Судебник 1550 года. yakov.works > acts > pravo_02. (дата звернення: 20.05.2020).
11. Исаев И. А. История государства и права России: [учебник]. 4-е изд., перераб. и дополн. Москва: Проспект, 2011. 800 с.
12. Лаптева Л. Е., Медведев В. В., Пахалов М. Ю. История отечественного государства и права в 2 т. Том 1. IX – начало XX века: [учебник и практикум для академического бакалавриата]. Москва: Юрайт, 2016.
13. Гомола А. И., Палкин А. Г. История государства и права России: [учебное пособие для высших и средних профессиональных учебных заведений]. 6-е изд., испр. М.: Директ-Медиа, 2018. 238 с.
14. Пиголкин А. С. Совершенствование законодательной техники. *Советское государство и право*. 1968. №1. С. 50-57.
15. Тихомиров М. Н., Елифанов П. П. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. 444 с.: ил. <https://naukaprava.ru/catalog>. (дата звернення: 17.05.2020).
16. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Издательство «Высшая школа», 1968. 368 с.
17. Чигидин Б. В. Юридическая техника российского законодательства/ Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02 . М.: РГБ, 2003. 203 с. <https://sci.house/tehnika-yuridicheskaya-scibook/yuridicheskaya-tehnika-rossiyskogo.html>. (дата звернення: 27.05.2020).
18. Владимирский-Буданов М. Ф. Подробный конспект истории русского права. Киев: Типография Петра Барского, 1907. 147 с.